

УДК 347.453:349.222

ПРАВНИЧА ДОКТРИНА СТАРОДАВНЬОГО РИМУ З ПИТАНЬ КОНТРАКТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАЦІ

Цесарський Ф.А., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри трудового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено питанням еволюції правничої доктрини Стародавнього Риму з питань правового режиму праці на користь іншої особи. Здійснено порівняльний аналіз тлумачення змісту контрактного забезпечення та позовного захисту різних форм вільної та несвободної праці у працях римських юристів.

Ключові слова: гонорар, вільна людина, вільне мистецтво, вільновідпущеник, клієнт, договір найму, договір підряду, раб.

Статья посвящена вопросам эволюции правовой доктрины Древнего Рима по вопросам правового режима труда в пользу другого лица. Осуществлен сравнительный анализ толкования содержания контрактного обеспечения и исковой защиты различных форм свободного и несвободного труда в трудах римских юристов.

Ключевые слова: гонорар, свободный человек, свободное искусство, вольноотпущенник, клиент, договор найма, договор подряда, раб.

Tsesarskyyy F.A. LEGAL DOCTRINE OF THE ANCIENT ROME FOR ISSUES OF CONTRACTS REGULATING THE LABOUR

Article is devoted to the evolution of the legal doctrine of the Ancient Rome for issues of the legal regime of labor for benefits of other person. The comparative analysis of interpretations by the Roman legists the contractual volume and lawsuits' cover for the various kinds of free and non-liberal labor is made at.

Key words: client, employment contract, free man, free art, freedmen, honorarium, lease contract, slave.

Постановка проблеми. Станом на сьогодні залишається актуальним дослідження еволюції вчення про правову природу договорів про працю; такий розвиток юридичної думки розпочався саме в період становлення доктрини римського права – як права ринкового, але рабовласницького суспільства. Отже, аналіз таких доктринальних концепцій є доволі корисним як із позицій історії права, так і у вимірі галузевих наук, які нині оперують категоріями найму (адміністративне, податкове, соціальне, трудове, цивільне право); наведене зумовлює актуальність цієї статті.

Метою статті є встановлення змісту та розвитку основних положень правової доктрини Стародавнього Риму стосовно правового забезпечення праці. До завдань статті необхідно віднести відбиття доктринальних уявлень щодо спільного та відмінного в угодах про працю в римському праві, визначення особливостей доктринального сприйняття оплачуваних робіт та погляди щодо правового режиму праці вільних, обмежено вільних осіб та рабів.

Виклад основного матеріалу. Місце відносин із питань найманої праці в системі приватного права було встановлено юридичною думкою саме часів Стародавнього Риму. Законами XII таблиць усі угоди, що можна розглядати через предмет оплачуваної праці, розглядалися за загальними принципами урочистих контрактів *mancipatio* [1], які, зокрема, не знали ще такої категорії, як оплата (*merces*) [2, с. 23]. В «Інституціях» Гая [3] описано тільки два випадки найму речей та послуг і немає відомостей про *locatio operarum* (найм послуг), які зустрічаються в пізніших сентенціях Павла (*Pauli sententiae*) [4, с. 99] та у фрагментах Дигестов [5, с. 171]; [6, р. 299].

За словами Гая, терміни *locare* та *conducere* (наймач та наймодавець) використовувалися у докласичні часи хаотично, невпорядковано [3, с. 65; 2, с. 19].

Першу згадку про угоди з найму в римському праві можна знайти у працях Квінтія М. Сцеволи, позицію якого цитував Марк Т. Цицерон [7, р. 155]. Окремі аспекти нормативного забезпечення праці та визначення правового режиму робітника містяться у творах таких давньоримських юристів, як Секстус Ц. Африканус, Марк А. Лабео, Гай К. Лонгінус, Секстус Помпоній, Юлій Павло, Луцій Я. Пріск, Семпоній Прокулус, Сервій С. Руфус, Масуріус Сабінус, Доміцій Ульпіан та Публій Ю. Цельсій. До нас дійшли насамперед згадування про вказані твори в «Інституціях» Гая [3] та Юстиніана [8], які, у свою чергу, стали підґрунтям для наукового пошуку багатьох авторів.

Водночас у працях дослідників історії римського права, таких як Л. Армїрал, У. Баклер, П. Віноградофф, Д. Грімм, О. Гуляєв, Д. Дауб, А. Джонс, Р. Кабрїак, М. Ліндер, Ч. Лобігнер, Г. Мусуракіс, П. дю Плессі, М. Радін, Ф. Шульц, Б. Стооп, Д. Тамм, В. Ульманн та Р. Циммерман аспектам правового режиму праці в праві Стародавнього Риму значної уваги не приділялося, попри наявність окремих статей цих авторів із проблематики договорів найму та підряду, тобто угод за римським правом стосовно оплачуваного користування діями або їх результатом [9; 10]. На жаль, вітчизняна та інша пострадянська наукова література під час аналізу відповідної проблематики задовольняється виключно некритичним відтворенням позицій окремих згаданих науковців початку ХХ ст.

Можна побачити, що римська доктрина виділила вкрай важливу рису найманої пра-

ці – наявність природної, спеціальної влади роботодавця над робітником, що автоматично зумовлює нерівність сторін угоди найму [11, р. 156]. Водночас ця доктрина не виключала регулювання найманої праці, що відбувалося, зокрема, у визначенні статусу підрядника. Варто додати, що доктрина римського права передбачала розподіл поняття найму, *locatio conductio*, на категорії *locatio conductio rerum* (майнового найму), *locatio conductio operarum* (особистий найм або найм послуг) та *locatio conductio operis* (договір підряду) [12, с. 315].

Як відзначають дослідники, в часи Стародавнього Риму, відповідно до тодішніх уявлень, сама по собі праця раба на користь свого господаря не потребувала існування специфічного правового режиму, адже така діяльність повністю охоплювалася загальновідомою тріадою, що включає право власності на раба. Водночас первинна доктрина римського права все ж розрізняла право на річ, речові права щодо особистості раба та право на здібність раба працювати [13, р. 321]. Придатність речі щодо надання благ (продукту, майна) не виокремлювалася в доктрині римського права від статусу самої речі, водночас придатність раба до праці детермінувалася як спеціальний об'єкт права, як право на притаманну рабу, як людині, продуктивну силу, яка становить окрему цінність, що має відмінність від цінності раба як майна [9, р. 121].

Такі уявлення вплинули на розвиток правової доктрини на сторіччя уперед. Як визначали автори періоду зародження вчення про трудовий договір, розуміння праці як особливої цінності та як самостійного об'єкту обороту отримало таке глибоке коріння, до нього настільки звикли, що праця раба навіть набула рис предмету договору, що укладався із самим рабом як зі знаряддям власного господаря, але в межах отриманої рабом майнової самостійності – *peculium* (ресуліум) [14, с. 170].

Також господар відповідав за зобов'язаннями раба, якщо отримав завдяки цьому рабу явне збагачення через відповідну укладену рабом угоду, та за зобов'язаннями раба, який отримав *peculium*, тобто відповідну своєрідну гарантію його спроможності з позиції третіх осіб. Отже, поступово доктрина римського права відходила від констатації відсутності в рабів правоздатності [12, с. 27, 29, 270]. Водночас й за умов *peculium* раб не отримував статус самостійного суб'єкту права, адже вив продукт його праці належав, за загальним правилом, до власності його господаря; останній не відповідав за зобов'язання раба, за винятком випадку здійснення рабом делікту [14, с. 170]. Такі угоди *peculium* розглядалися виключно як цивільно-правові, часто були тісно пов'язаними із землекористуванням та передбачали широку можливість публічної влади втручатися в умови таких угод [15, р. 212].

Водночас на певному етапі доктрина мала враховувати той факт, що, згідно з преторським правом, за певних обставин встановлювалася й відповідальність господаря за зобов'язаннями раба. Наприклад, господар

отримав відповідальність перед іншими особами щодо угод, укладених рабом, за умов, якщо він власноруч віддав рабові наказ щодо укладання цієї угоди або якщо він з власної волі надав рабові спеціальні функції, які поєднували трудовий та представницький складники (доктрина наводить класичні приклади капітана судна або керманіча крамниці) [12, с. 271; 16, р. 145].

У тій самій ситуації правова доктрина визнавала можливість існування найманої праці вільних людей; така праця розглядалася як самостійний об'єкт обороту, водночас формально-юридичний стан відповідних робітників небагато в чому відрізнявся зі статусу вільновідпущеника, або *peculiat* [17, р. 76]. Автори початку ХХ ст. констатували, що хоча за римською доктриною договір особистого найму теоретично міг стосуватися як рабської праці (зокрема щодо праці чужих рабів – з їх господарем), так і умов роботи вільної людини. Водночас доктринальний договір найму вільної людини досліджувався у двох вимірах, адже не всіляка оплачувана праця охоплювалася цим договором та визначалася як найм [14, с. 183].

Варто додати, що водночас із договором найму (*locatio conductio*) римська правнича доктрина передбачала договір доручення (*mandatum*). Повірений мав виконувати різноманітні дії як юридичного (укладання угод), так і фактичного (лагодження сукні) змісту без отримання винагороди за угодою [6, р. 301]. Римські юристи пояснювали це тим, що договір доручення «походив із громадського обов'язку і дружби», тому отримання платні за таку послугу відзначалося як ганебне для вільних римських громадян; втім, отримання ними подарунка як подяки (*honor*) угодою не передбачалося, але ганебним також не вважалося. Випадок, за яким дії повіреного за угодою передбачали призначення платні як еквіваленту наданої послуги (*merces*), кваліфікувався римською доктриною як наймання [7, р. 73; 8, с. 85; 17, р. 98, 100].

Підставою відмінностей видів *locatio conductio* визначалася не юридична, а економічна точка зору: договір найму в римській доктрині міг бути спрямованим або на користування річчю, або на користування діями (*operarum, operis*). У вимірі тогочасної доктрини відносини між контрагентами зводилися до одної загальної формули – оплатного користування об'єктом. Саме такою доктринальною конструкцією пояснюється контроверсійна позиція римських юристів, які, незважаючи на наявність кількох видів договору найму *locatio conductio*, розглядали у власних роботах усі можливі випадки цього договору спільно; оперували поняттям *locatio conductio*, як поняттям єдиним і цілим. Один і той самий дослідник в одному фрагменті говорив й про *locatio conductio rei*, і про *locatio conductio operis*, зовсім не розрізняючи цих двох видів; *locatio conductio operarum* зустрічалося історикам права у виявлених джерелах порівняно нечасто [2, с. 3; 9, р. 140].

Водночас у межах загальної категорії *locatio conductio operis* доктрина римського права розрізняла чимало різних ситуацій, в яких

єдиною загальною рисою було те, що певна особа, підрядник (*conductor* чи *redemptor operis*), задля певної оплати зобов'язується надати замовнику (*locator*) кінцевий завершений матеріальний результат власної роботи [18, р. 123]. Об'єктом договору підряду ставала не сама по собі робота у вигляді особистої праці, а її кінцевий досягнутий результат. Тому категорія договору підряду охоплювала замовлення, обробку, переробку певних речей, надання транспортних та освітніх послуг тощо [19, с. 65; 20, с. 460].

За цим договором підрядник (*conductor*) отримував право вимагати коштів тільки після виконання ним умов підряду у термін, встановлений угодою, крім того, він отримував право вимоги відшкодування збитку, отриманого через винні діяння замовника. У свою чергу, замовник (*locator*) отримував право вимоги як самого змісту підряду, так і відшкодування нанесених підрядником на порушення умов угоди збитків. Підряд мав бути наданим вчасно та, відповідно до передбачених угодою умов (*ita ut probari debeat*), межі відповідальності підрядника були осяжними (*culpa levis*) [7, р. 79; 20, с. 460].

Важливим вбачається те, що, згідно з римською доктриною, зміст трудової діяльності за договором підряду міг бути виконаним як підрядником особисто, так і через працю інших осіб, з якими він міг мати відносини найму і відносини субпідряду (наприклад, його контрагентів або початальників, робітників чи співвиконавців) [21, с. 177]. Саме така складність варіантів виконання підряду не призвела до єдиного розуміння в римській доктрині умов та механізму відповідальності підрядника за завдану замовнику шкоду, якби вона вчинена відповідними третіми особами. За наявними в ті часи думками окремих авторів, підрядник має відповідати за будь-які дії власних партнерів або найнятих ним осіб із виконання підряду. Інші фахівці вважали, що підрядник може відповідати лише за недолік керівництва або наглядку (*culpa in custodiendo*), або за недбалість у виборі контрагентів (*culpa in eligendo*) [12, с. 320; 20, с. 461].

Суперечка в римській доктрині існувала й щодо того, чи несе *conductor* провину (*periculum*), зокрема, чи може він вимагати обумовленої угодою винагороди в разі казуальної загибелі або псування тих об'єктів, над якими він виконував роботу. Більшість юристів схилилася до думки, що за випадкову шкоду підрядник, за загальним правилом, не відповідав: у разі випадкової загибелі речі, він міг вимагати винагороди за те, що встиг зробити з метою виконання замовлення. Втім, підприємець іноді, за особливою угодою, міг брати на себе *periculum* – так звані *locatio conductio operis irregularis*. Це відбувалося тоді, коли замініні речі передавалися однією особою іншій для перевезення або переробки, щоб могли бути повернуті або пущені в переробку інші речі однакового з першими роду й якості. Підрядник (*conductor*) у такому разі набував право власності на передані йому речі, але й отримував ризик їх випадкового псування [5, с. 173; 17, р. 88].

Положення про відповідальність за допущений у процесі виконання роботи брак, випадкову порчу або загибель готового виробу закріплені в Дигестах Юстиніана та в книзі 8 творів Цельсу. Останній відзначав: «До випадків провини треба зараховувати і недосвідченість: якщо хто-небудь взяв сукню для лагодження або для чистки, він відповідає за провину; і є виною, якщо він говорив нерозважно через недосвідченість, бо він взявся за роботу як майстер своєї справи». Таким чином, відповідальність за випадкову загибель або псування виробу, що відбулася до здачі замовнику результатів праці, покладалася саме на підрядника [5, с. 173; 22, р. 255].

Особливі правила передбачалися римською доктриною на той випадок, коли підрядник (*conductor*) мав із власного матеріалу зробити що-небудь, наприклад, зшити сукню, відлити із власного золота кубок тощо. Такі відносини підводяться в доктринальних римських джерелах під поняття *emptio venditio*, а не *locatio conductio operis* [5, с. 173; 13, р. 618]. Отже, слід погодитися з тим, що в римській доктрині провадилося чітке розмежування між договором найму послуг і договором підряду за низкою ознак, серед яких ключовою визначалася наявність та, відповідно, відсутність завершеного результату діяльності виконавця (*opus*) [9, р. 141; 10, р. 22]. Отже, можна побачити розуміння в римській правовій доктрині іншої ситуації, що ускладнює владу наймача над працівником: він реалізує роботу, навіть таку, що не має ознак «вільного мистецтва», колективно, ініціативно, з наявністю власних ризиків та відповідальності перед іншими особами.

Еволюція римського законодавства істотно вплинула на відповідні позиції юристів. Це можна простежити на прикладі праці вільновідпущеників, що мала специфічне правове регулювання з урахуванням інтересів їх колишнього господаря [23, с. 175]. За класичним римським правом та відповідною доктриною, правовий статус вільновідпущеників визначався насамперед тим, яка за статусом особа їх звільнила [1, с. 67]. Наприклад, якщо колишній господар мав статус римського громадянина, вільновідпущеник сам отримував такий статус, але тільки за умов, що він був звільнений із рабства з дотриманням передбачених формальностей, інакше вільновідпущеник отримував особисту волю, але не статус громадянина [24, с. 202]. Вільновідпущеник був особою, яка раніше отримала статус раба за вчинення злочину, мала менше прав та не могла бути громадянином. Такі обмеження в правах окремих категорій вільновідпущеників були скасовані лише за часів кодифікації римського права імператором Юстиніаном [20, с. 461].

До кодифікації римського права за часів Юстиніана вільновідпущеники отримували право укладати угоди (*jus commercii*), зокрема найму та підряду, без спеціальних обмежень. Водночас після смерті вільновідпущеника вся його власність переходила до колишнього господаря, нібито людина померла рабом. Власник, який відпустив свого раба, зберігав

над цим вільновідпущеником довічне право патронату (*jus patronatus*) [25, р. 122].

За цим правом вільновідпущеник зобов'язувався з повагою ставитися до патрона, був підпорядкований його дисциплінарній владі та мав надавати допомогу патрону, якщо той збіднів або потрапив у скрутну ситуацію. Розуміння про право патронату, яке сформувалося у відповідному вигляді в римській доктрині в період Юстиніана [26, Т. 1, с. 302], прямо не передбачало обов'язків вільновідпущеника надавати трудові послуги патрону або укладати з ним договори найму або підряду на менш вигідних, порівняно з вільним працівником, умовах [20, с. 461]. Але очевидною була змога патрона користуватися працею вільновідпущеника на особливих умовах; можна казати й про певну паралель між правами патрона [27, с. 218] та привілеями надавача феода в середньовічній правничій доктрині [28, с. 220].

Римська правова доктрина посткласичного періоду та часів кодифікації Юстиніана була змушена вирішувати проблему правового режиму праці особливого класу осіб, а саме колоній, що не мали повної особистої свободи, зокрема мали обов'язок виконувати трудові сільськогосподарські функції на користь землевласника [26, Т. 6, с. 432]. Землевласник міг відчужувати колонів разом із земельною ділянкою, до якої вони були прикріплені [26, Т. 6, с. 213]. Хоча статус колонів згадувався в підручниках та тлумаченнях тогочасних юристів [8, с. 235], фактична відмінність колонів, як сільськогосподарських залежних робітників, від вільних та залежних робітників в інших сферах, а також від сільськогосподарських рабів у доктрині того періоду не висвітлювалася [12, с. 31].

На думку пізніших авторів, хоча сама ідея стосовно потреби в законодавчому захисті інтересів найманих працівників не була відображена в юридичній доктрині Стародавнього Риму, умови переважно невільного господарства не стали перешкодою у сфері розробці розуміння праці як самостійного об'єкта суспільних відносин, що має майнові наслідки, та цивільно-правовий вимір, але ним справа не обмежується. Водночас визнається об'єктивна складність дослідження питання природи та меж влади роботодавця (наймача) в умовах суміщення праці вільних людей, вільновідпущеників та користування рабською працею як знаряддям власності [14, с. 213].

Також варто вказати на іншу форму правового забезпечення праці одної особи на іншу, а саме – на клієнтелу, що з'явилась у праві Стародавнього Риму та була ретельно досліджена у відповідній правовій доктрині. Клієнтела була заснована на необхідному рівні довіри (*fides*) між клієнтом та патроном і полягала в міцному взаємному зв'язку між ними. На відміну від договорів найму або підряду, укладання клієнтели не передбачало спеціальної письмової процедури та відбувалося шляхом сприйняття патроном спеціальної заяви клієнта, *applicatio ad patronum*; клієнт, зокрема, зобов'язувався надавати патрону певні «виконання», які могли мати відшкодований характер [18, р. 120; 30, с. 436].

До такого виконання належали як особисті послуги (*operae officiales*, наприклад, охорона

чи супровід під час подорожі), так і кваліфікована творча праця (*operae fabriles* – мистецька, юридична, лікарська, навчальна допомога). Водночас від клієнта не можна було вимагати надмірних старань. Хоча зворотні послуги патрона зводилися насамперед до захисту та заступництва клієнта, до його обов'язків належало ще й періодичне годування клієнта, надання йому одягу та грошей [30, с. 435, 438].

Крім того, доктрина римського права вже містить згадки щодо угоди про учнівство, яка стала поширеною пізніше, хоча свідчень про практичне застосування цієї угоди в Стародавньому Римі практично не збереглося. За виявленими згадками юристів, статус учня наближався до статусу найманого працівника, який здавав в оренду і себе, і свою працю. Учень залежав від майстра (вчителя) та був зобов'язаний у період навчання виконувати всі його вказівки, які стосувалися не тільки навчально-виробничої діяльності, а й особистого життя. Термін навчання вказувався в контракті, який укладав із майстром сам учень, якщо він був дієздатним, або його законний представник (батько, опікун) [5, с. 173; 31, р. 128].

Водночас саме навчання ремесла, на відміну від навчання гуманітарних дисциплін, розглядалося римською доктриною не як «вільне мистецтво», а як найм за умов *locatio conductio*, про що свідчить наведений Ульпіаном приклад із питань покарання учня швеця [2, с. 77].

Висновки. Таким чином, еволюція поглядів на природу правового забезпечення оплачуваної праці вільної людини у правничій доктрині Стародавнього Риму була зумовлена потребою визначити суміщення феномену влади роботодавця та специфіки цивільного обороту. Ситуації, де влада роботодавця була очевидною, сприймалися доктриною як аналогічні до господарської влади над рабом та такі, що відбуваються в умовах очевидної несвободи робітника. Прагнення відокремити відносини несвободи робітника від форм вільного надання послуг через декларування «духовності», «неоплачуваності» останні виявилися такими, що не відповідають суспільній практиці.

Феномен праці рабів, колонів та залежних осіб (вільновідпущеників та клієнтів) ускладнював доктринальні уявлення про природу праці за наймом. Умови угод із найму праці вільних людей спиралися насамперед на категорію добросовісності сторін та підлягали позовному захисту як за загальною, так і за спеціальними процедурами. Вплив римської доктрини на відносини з оплачуваного найму, попри її обмеженість та фрагментарність, був вирішальним та безальтернативним для подальшої юридичної науки аж до соціалізації права у XIX – XX ст. Ці історично-правові процеси мають стати підґрунтям для подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Законы XII таблиц / пер. Л. Кофанова / под ред. А. Солопова; отв. ред. В. Уколова – М. : Изд-во ИВИ РАН, 1996. – 229 с.
2. Гуляев А. Наем услуг : исследование / А. Гуляев. – Юрьев : Тип-я К. Матисена, 1893. – 250 с.

3. Гай. Институции / Гай ; пер. с лат. Ф. Дыдынского. – М. : Юрист, 1997. – 368 с.
4. Павел Ю. Пять книг сентенций к сыну / Ю. Павел. Фрагменты Домиция Ульпиана ; пер. с лат. Е. Штаерман ; отв. ред. и сост. Л. Кофанов. – М. : Зерцало, 1998. – 287 с.
5. Ермолович В. Договор найма в праве Древнего Рима и стран средневековой континентальной Европы: сравнительный анализ / В. Ермолович // Российский юридический журнал. – 2014. – № 6. – С. 169–176.
6. Plessis P. Du. The Protection of the Contractor in Public Works Contracts in the Roman Republic and Early Empire / Paul J. Du Plessis // *Journal of Legal History*. – 2004. – Vol 25. – P. 287–314.
7. Buckler W. H. The Origin and History of Contract in Roman Law: Down to the End of Republican Period / William H. Buckler. – L. : C.J. Clay & Sons, 1895. – 560 p.
8. Институции Юстиниана ; пер. с лат. Д. Расснера ; под ред. Л. Кофанова, В. Томсинова. – М. : Зерцало, 1998. – 400 с.
9. Plessis P. Du. Letting and Hiring in Roman Legal Thought: 27 BCE – 284 CE / P.J. Du Plessis. – Leiden : Brill, 2012. – 370 p.
10. Stoop B. Non Solet Locatio Dominium Mutare. Some Remarks on Specificatio in Classical Roman law / B. Stoop // *The Legal History Review*. – 1998. – Vol. 66. – Issue 1-2. – P. 3–24.
11. Daube D. Forms of Roman Legislation / David Daube. – Oxford : Clarendon Press, 1956. – 329 p.
12. Гримм Д. Лекции по догме римского права: пособие для слушателей / Д. Гримм ; изд. пятое, испр. и доп. – Петроград, Гос. тип. я, 1916. – 409 с.
13. Zimmermann R. The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition / R. Zimmermann. – Oxford : Oxford University Press, 1996. – 1241 p.
14. Таль Л. Трудовой договор. Цивилистическое исследование. В 2 ч. – Ч. 1. Общее учение / Л. Таль. – Ярославль : Тип-я Г.Фалька, 1913. – 422 с.
15. Mousourakis G. Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition / George Mousourakis. – L. : Springer Int. Publ., 2015. – 310 p.
16. Jones A. Studies in Roman Government and Law / A. Jones. – N-Y. : Frederick A. Praeger, 1960. – 243 p.
17. Armirail L. Droit romain: La locatio-conductio operarum. Droit francais: Les associations syndicales autorisees / Louis Armirail. – Paris : Univ. de Paris, 1892. – 394 p.
18. Tamm D. Roman Law and European Legal History / Ditlev Tamm. – Copenhagen, DJOF, 1997. – 277 p.
19. Кабрияк Р. Кодификации / Р. Кабрияк ; пер. с франц., прим. Л. Головки. – М. : Статут, 2007. – 476 с.
20. Римское частное право: учебник / [И. Перетерский, В. Краснокутский, Е. Флейшиц и др.]; под ред. И. Новицкого и И. Перетерского. – М. : Юрист, 2004. – 544 с.
21. Квинтилиан М.Ф. Двенадцать книг риторических наставлений / М.Ф. Квинтилиан. – В 2-х ч. – СПб. : Тип-я Имп. Росс. Академии, 1834. – Ч. 1. – 486 с.
22. Lobingier C. The Evolution of the Roman Law: from Before the Twelve Tables to the Corpus Juris / C. Lobingier. – Omaha : ed by C.S. Lobingier, 1923. – 319 p.
23. Крисп Г.С. Сочинения / Г.С. Крисп ; пер. с лат., статья и ком. В.О. Горенштейна. – М. : Наука, 1981. – 225 с.
24. Цицерон М.Т. О старости, о дружбе, об обязанностях / М.Т. Цицерон ; пер. с лат. и ком. В. Горенштейна. – М. : Наука, 1974. – 248 с.
25. Vinogradoff P. Roman Law in Medieval Europe / P. Vinogradoff. – L. : Harper, 1909. – 164 p.
26. Дигесты Юстиниана / Пер. с лат., отв. ред. Л. Кофанов ; в 6 т. – Т. 1. – Кн. 1–4. – М. : Статут, 2002. – 584 с. ; Т. 2. – Кн. 5–11. – М. : Статут, 2002. – 622 с. ; Т. 6. – Полутом 2. – Кн. 41–44. – М. : Статут, 2005. – 602 с.
27. Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Магистр, Менандр, Кандид Исавр, Ноннос и Феофан Византиец / пер. с греч. Г. Дестуниса. – СПб., : Тип. Л. Демиса, 1860. – 495 с.
28. Полдников Д. Договорные теории глоссаторов / Д. Полдников. – М. : Academia, 2008. – 352 с.
29. Ullmann W. Jurisprudence in the Middle Ages / Walter Ullmann. – L. : Variorum Reprints, 1980. – 390 p.
30. Темнов Е. Звучащая юриспруденция. Jurisprudentia eloquentia / Е. Темнов. – М. : Волтерс Клувер, 2010. – 549 с.
31. Schulz F. History of Roman Legal Science / Fritz Schulz. – Oxford : Clarendon Press, 1946. – 358 p.